

PASCAL EPİSTEMOLOJİSİNDE AKIL

Şahin EFİL*

ÖZET

Biz bu makalede, Pascal epistemolojisinin temel dayanaklarından birisi olan akıl, onun farklı versiyonlarını, işleyiş biçimini, sınırlarını, daha da önemlisi ne türden bilgi ürettiğini, bunların doğru ve güvenilir olup olmadığını anlamaya, açıklamaya ve analiz etmeye çalışacağız. Burada, Pascal, özellikle, Descartes'ın felsefesini, akılı mutlaklaştırmasını ve dini konulardaki görüşlerini ciddi bir biçimde eleştirmektedir. Ona göre filozofların akılı, hiçbir konuda bize doğru ve sağlam bilgi vermez. Aksine, akıl, matematiksel ve bilimsel alanda bize en doğru ve güvenilir bilgiyi, en iyi yöntemi vermektedir. Dini bağlamda ise, o, imanın kavranmasında kalbe yardım eder ve destek olur. Sınırlı olmakla birlikte aklın, genelde, Pascal epistemolojisinde önemli bir yeri ve vazgeçilmez bir değeri vardır.

Anahtar Kelimeler: Epistemoloji, Akıl, Mutluluk, Bilimsel Akıl, Pascal.

THE REASON IN EPISTEMOLOGY OF PASCAL

In this article, we have tried to understand, explain and analyze the reason, which is one of the basic foundations of Pascal epistemology and its limits, different versions, manner of working and, perhaps the most important, what sort of knowledge it produces, and whether this knowledge is true and reliable or not. Pascal has especially criticized Descartes' Philosophy, his absolute reason and his views on religious topics seriously here. According to him, the reason of philosophies has never given the true and reliable knowledge in any topic to us. On the contrary, the reason has given us the most true, reliable knowledge and the best method on the scientific and mathematical area. On the religious context, however, it helps the heart in the understanding of faith and supports it. Although it is limited, the reason has an indispensable value and important place in Epistemology of Pascal in general.

Key words: Epistemology, Reason, Happiness, Scientific Reason, Pascal.

GİRİŞ

17. yüzyılda yaşamış olan Blaise Pascal (1623–1662), bir bilim adamı, bir matematikçi ve bir filozof olarak şöhret bulmuştur. *Düşünceler* (Pensees), onun dini ve felsefi düşüncelerini açıkladığı ve yorumladığı tek eseridir. Bazı düşünürlerin haklı olarak bu eser için “büyük bir dini yaşantıyı dile getiren felsefi ana ya-

pıt”¹ veya “fikir tarihine katkıda bulunan”² önemli bir kitap niteliğinde bulunması, ilgili esere bir bütün olarak bakıldığında oldukça yerindedir. Bu eserde Pascal, daha çok dini düşüncelerini ele almakta ise de, akıl ile onun farklı formlarının ve kalbin dini ve felsefi epistemolojideki yeri ve önemi, aklın doğru kullanımı ve sınırları gibi meseleler yanında, özellikle filozofların aklına ve dini konulardaki görüşlerine yönelttiği eleştiriler üzerinde durmaktadır. Genel olarak bakıldığında, Pascal’ın kaygılarının felsefi olmaktan çok dini bir mahiyet arz ettiği, ancak onun ilgili kaygıları dile getirirken, sık sık dini, felsefi ve mantıksal tahlil ve tenkitlere de başvurduğu görülmektedir. Bu bakımdan Pascal’ın bilgi sisteminde aklın işlevini ve rolünü ortaya koymak dikkate değer gözükmektedir.

Ayrıca, Pascal, *Taşra Mektupları*’nda (The Provincial Letters) bilginin üç temel ilkesini ve/veya kaynağını ortaya koymaktadır. Duyular/gözler, akıl ve kalp/iman. Duyular, olgular hakkında doğru hüküm vermemizi sağlarken, akıl da idrak edilebilir ve doğal şeyler hakkında hüküm vermektedir. Kalp ise, dini hakikatler ve doğaüstü şeyler hakkında hüküm vermektedir. Bilginin meydana gelmesini sağlayan bu ilkelerin her birinin ayrı objeleri vardır ve bunların her biri kendi düzeni içinde bir kesinliğe sahiptir.³ Ne akıl ne de duyular, bilginin ortaya çıkmasında tek başına hiçbir işe yaramaz. Duyular veya duyu verileri akla yardım eder, akıl da bunları kullanır ve bir takım soyutlamalarda veya çıkarımlarda bulunarak bilgiye dönüştürür.⁴ Görüldüğü kadarıyla, Pascal’ın felsefi epistemolojisinde akıl ve duyuların, dini epistemolojisinde ise kalbin son derece önemli bir yeri ve vazgeçilmez bir değeri olduğu ortadadır. Bu bakımdan Pascal, felsefe tarihinde “ılımlı fideizm”in en önemli temsilcilerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Ona göre, “iman ve akıl, teoloji ve felsefe iç içedir. Aslında, biz inanırken düşünüyoruz; düşünüyoruz de inanıyoruz.”⁵

Öte yandan, Pascal’a göre, mantıklı ve sağduyulu olmanın, akli kullanmanın, doğru düşünmenin birçok şekli veya yolu vardır. Bunlar, bir bakıma aklın farklı, doğru ve rasyonel açılımları olarak da yorumlanabilir. Buna göre, “kimi insanlar, eşyanın hususi bir düzeni içinde düşünür, ama diğer noktalarda yollarını tamamen şaşırırlar. Başka bazıları küçük bir prensipler dizisinden doğru sonuçlar çıkarırlar... Kimileri de çok sayıda prensibi içeren şeylerden doğru sonuçlar çıkarırlar...”

* Dr., Vezirköprü Anadolu Lisesi, Öğretmen, e-mail: sahinefil52@hotmail.com.

¹ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1990, s. 277.

² Wilhelm Weischedel, *Felsefenin Arka Merdiveni*, Çev. Sedat Umran, İz Yay., İstanbul 1997, s. 160.

³ Bkz. Blaise Pascal, *The Provincial Letters*, <http://oregonstate.edu/instruct/phl302/texts/pascal/letters-c.html#LETTER%20XIV> (24. 05. 2008).

⁴ Pascal’a göre hakikate ulaşma noktasında “akıl ve duygular... karşılıklı olarak birbirlerini aldatırlar.” Blaise Pascal, *Düşünceler*, çev. Metin Karabaşoğlu, Kaknüs Yay., İstanbul 2003, s. 30. Dolayısıyla Pascal, dini hakikatlere ulaşma ve onları anlama noktasında akıl ve ona yardımcı olan duyuların fazla bir epistemik değer ifade etmeyeceğinin altını çizer.

⁵ Hanifi Özcan, “Birbirine Zıt İki Epistemolojik Yaklaşım: Temelcilik ve İmançılık”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Necati Öner Armağanı (içinde), C: XL, Ankara 1999, s. 169.

rırlar.”⁶ Dolayısıyla Pascal, akıl deyince, bundan birçok çeşidi ve işleviyle birlikte çeşitli akıl türlerini veya aklın farklı çalışma biçimlerini, açılımlarını ve düzenini anlamaktadır. Buna göre, o, bilimsel akıl, “matematikselsel akıl”, “sezgisel akıl”, “doğal akıl” ve “sahih akıl” olmak üzere beş çeşit aklın varlığından veya aklın beş farklı versiyonu, beş değişik çalışma biçimi bulunduğundan söz etmektedir.⁷ Aklın mahiyetini ve işlevini açıklarken, Pascal’ın, bazen bunlar arasında karşılaştırmalara gitmesi bazen de aralarındaki ilişkiden söz etmesi, dolayısıyla detaya girmesi⁸, onun bilgi sisteminde aklın yeri ve değeri konusunda bize önemli ipucular vermektedir. Şimdi bu akıl çeşitlerini sırasıyla incelemeye çalışalım.

1-MATEMATİKSEK AKIL

Çocuk denebilecek bir yaşta matematikle uğraşmaya başlayan, bu alanda önemli denilebilecek birçok buluşları olan ve henüz 16 yaşında iken konik kesitler hakkında bir kitap yazdığı öne sürülen Pascal, bilimsel alanda Descartes’ın “açıklık ve seçiklik” düşüncesi ile matematikselsel yöntemine bağlı kalmıştır. Daha doğrusu, matematik bize gerçeğin açık ve seçik bir biçimde algılanmasına imkan veren en sağlam bilgilerden birisini sunmaktadır.⁹ Ancak ilerde göreceğimiz gibi o, Descartes felsefesine, dolayısıyla onun akli mutlaklaştırmaya doğru giden çabalarına şiddetle karşı çıkmış ve bu noktada ciddi eleştiriler yöneltmiştir.¹⁰ Bir matematik dâhisi olarak şöhret bulan Pascal’ın matematikselsel akla ilişkin yaptığı açıklama, yorum ve tahlillerin ne kadar önemli olduğunu söylemeye bile gerek yoktur.¹¹ O zaman matematikselsel akıl nedir ve bizi ulaştırdığı bilgi ne ölçüde doğru ve güvenilirirdir? Bu akıl, ne türden bir bilginin ortaya çıkmasına imkân vermektedir?

Pascal’a göre, matematikselsel akıl, “büyük bir prensipler dizisini kavrayabilen” ve “onları birbirinden ayırabilen” akıldır ve bu akıl, aynı zamanda bize “aklın sınırlarının genişliğini”¹² de göstermektedir. Burada ilkeler, gayet açık olmasına rağmen, bunlar herkes tarafından kolaylıkla anlaşılabilir ve kullanılamazlar. Matematikselsel aklın ilkelerinden hareketle çıkarılan hükümlerin veya bu aklın ürettiği

⁶ *Düşünceler*, s. 142.; Bu esere bundan sonra sadece “Düşünceler” şeklinde atıfta bulunulacaktır.

⁷ Bkz. *Düşünceler*, s. 143, 201.

⁸ Pascal, matematikselsel akıl ile sezgisel akli karşılaştırarak aralarındaki ilişki konusunda bir hayli bilgi vermektedir. Örnek olarak bkz. *Düşünceler*, s. 143-45.

⁹ Bkz. Gökberk, *a.g.e.*, s. 277-78.; Ayrıca bkz. Frank Thilly, *Felsefe Tarihi*, çev. İbrahim Şener, Sistem Yay., İstanbul 1995, I, s. 336.; *Açık ve seçik* kavramlarından Descartes’ın ne anladığına ilişkin özlü bilgiler için bkz. Süleyman H. Bolay, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Akçağ Yay., Ankara 1996, s. 1-2.

¹⁰ Bkz. *Düşünceler*, s. 279, 281.

¹¹ Düşünce tarihinde hem matematikçi hem de filozof olan bir çok düşünürün olduğu bilinmektedir. Bunlardan birisi de hiç şüphesiz ki, Pascal’dır. Matematik-felsefe ilişkisini ve “matematik felsefesi”nin mahiyetini irdeleyen bir çalışmaya göz atmak, sanırım Pascal’ı ve düşünce sistemini daha kolay anlamamızı ve yorumlamamızı sağlayacaktır. Bkz. Stephen F. Barker, *Matematik Felsefesi*, çev. Yücel Dursun, İmge Kitabevi, Ankara 2003.

¹² *Düşünceler*, s. 143.

bilgilerin yanlış olması mümkün değildir.¹³ Buna göre, tıpkı Galileo ve Descartes'te olduğu gibi Pascal'da da matematiğin veya matematiksel aklın gelişmesi, topyekün bilgi birikiminin de ilerlemesi ve artması anlamına gelmektedir. Bu akıl, bize en güvenilir ve en doğru bilgiyi verdiği gibi aynı zamanda en doğru ve en güvenilir yöntemi de vermektedir.¹⁴ Aklın sınırları içinde kalan her şeyi açık ve seçik bir biçimde aydınlatmasına ve açıklamasına¹⁵, 'aklın sınırlarının genişliğini' göstermesine rağmen, elbette ki, matematiksel aklın da *sınırları* ve kavrayamayacağı şeyler vardır. Dolayısıyla matematiksel akıl veya yöntem, metafizik konularda epistemolojik olarak verimli ve yararlı bir sonuca ulaşamaz.¹⁶

Bu noktayı daha açık ve anlaşılabilir hale getirerek ifade edersek, matematiksel akılla dinin temel öğretilerini anlama ve açıklama çabalarını analojik olarak şu şekilde ifade edebiliriz: "Öyle bir 'satranç oyunu' düşünün ki, bunda taraflar işlerine geldiği zaman taşları dama oyunundaki gibi oynuyor olsun. Bu oyun içinde son hareketin hangi kurala göre oynandığına nasıl karar verirdiniz? Böyle bir oyunu satranç veya dama ile nasıl karşılaştırabilirisiniz?"¹⁷ Hem satrancın hem de damanın kendine özgü kuralları veya prensipleri vardır. Bunları dikkate almadan, bu noktada hiçbir kurala uymadan dama ile satranç oynamaya veya tersini yapmaya kalkışırsak, oynadığımız oyunun adı dama olmadığı gibi satranç da değildir. Ortaya anlamsız, saçma sapan bir şey çıkar. Bu yüzden, matematiksel akıl sadece kendine özgü alanda epistemik bir anlam ve değer ifade edebilir.

2-SEZGİSEL AKIL VE BİLİMSEL AKIL

a- Sezgisel Akıl: Sezgisel aklın ne olduğunu, nasıl işlediğini ve bilgi üretmedeki rolünü anlamak ve ortaya koymak için en doğru yaklaşım, Pascal'dan alıntılar yapmaktır. Ona göre,

Sezgisel akılda prensipler mutad kullanımındadır ve herkesin gözü önündedir. Başımızı o yöne çevirmeye, gayret sarf etmeye hiç gerek yoktur. Mesele yalnızca *iyi bir nazara* sahip olmaktan ibarettir; ama iyi bir nazar. Zira ilkeler, o denli ince ve o kadar çoktur ki, bazılarının gözden kaçmaması imkânsızdır. Hâlbuki bir ilkeyi gözden kaçırmak yanlış yapmaya neden olabilir.¹⁸

Burada sezgisel aklın iki temel niteliği ortaya çıkmaktadır: Bunlardan birisi, bu aklın ilkeleri, açık, net ve anlaşılabilir bir durumdadır. Burada önemli olan

¹³ *Düşünceler*, s. 143.; Matematik tarihine ve büyük matematikçilerin matematiğe yaptıkları katkılara ana hatlarıyla bir göz atmak, matematiksel bilgilerin doğruluğu ve mahiyeti hakkında bize ışık tutacaktır. Bkz. Ali Ülger, "Matematiğin Kısa Tarihi", *Üniversite ve Toplum Dergisi*, Sayı: 1, C.5, Ocak 2005, ss. 1-12.

¹⁴ Blaise Pascal, *Great Shorter Works of Pascal*, translated with an introduction, by Emile Cailliet and J. Blankenagel, Greewood Pres, U. S. A., 1974, s. 43. Bu esere bundan sonra kısaca *G. S. W. P* olarak atıfta bulunulacaktır.

¹⁵ Bkz. Gökberk, *a.g.e.*, s. 277.

¹⁶ Hans Küng, *Does God Exist?*, translated by Edward Quinn, New York 1980, s. 49.

¹⁷ Şakir Kocabaş, *İfadelerin Gramatik Ayırımı*, Küre Yay., İstanbul 2002, s. 80.

¹⁸ *Düşünceler*, s. 143, vurgu bize ait.

bakmayı ve görmeyi bilmektir; Pascal'ın deyişiyle "iyi bir nazar"a sahip olmaktır. Anladığımız kadarıyla burada nazarın akıl ve onun işleyişiyle ilgili bir kavram olduğu açıktır. Nazar, inceleme ve araştırma yanında, aklın bilgi üretme gücünü, analiz ve sentez yapma yeteneğini, kısaca, aklın işlevsel ve fonksiyonel olmasını da ifade etmektedir.¹⁹ Diğeri de, sezgisel aklın ilkelerinin çok ince ve çok fazla olmasıdır. Bu da, birçok şeyin ihmal edilmesi ve dikkatten kaçması, dolayısıyla hata/yanlış yapma ihtimalinin yüksek olması demektir. Hatta bu konuda tek bir ilkeyi bile gözden kaçırmak, yanlış yapmamız veya doğru olmayan bir hükme ulaşmamız için yeterlidir. Ancak dikkat edildiğinde ve iyi bir nazara sahip olduğunda sezgisel akli kullanmak, ondan yararlanmak ve bu akla dayalı bilgiyi ortaya koymak hiç de zor değildir. Pascal'a göre,

Sezgisel akıl, *tanımsız ve ilkesiz düşünüyor değil; bu işlemleri yapıyor, ama kendiliğinden yapıyor. Fitri olarak, kalbe geldiği biçimde, sünühat kabilinden yapıyor; üzerinde durup işleyerek değil. Çünkü bunu ifade etmek herhangi bir insanın harcı değildir ve onu kavramak da çok az insana nasip olur. Sezgisel akıl sahipleri, tam aksine, bir bakışta hüküm vermeye alışmış olduklarından, kendilerine –hiçbir şey anlamadıkları ve anlamak için teker teker görmeye alışkın olmadıkları- kuru tanım ve ilkeler yardımıyla birtakım çıkarımlara ulaşmaları gerektiğinde öylesine hayrete düşüyorlar ki, bunlardan usanıyor ve bıkyorlar.*²⁰

Sezgisel akıl, düşünme eylemini bir takım ilkeler doğrultusunda, fakat kendiliğinden, bir anda, doğal ve fitrî olarak gerçekleştirilmektedir. Dolayısıyla bu akıl, kendi alanında bilgi üretirken, bunu ilk bakışta veya derhal yerine getirmekte, bir bakıma ani bir sıçrama yapmakta ve "gerçeği dolaysız kavramak"tır.²¹ Diğeri bir husus da, sezgisel aklın işleyiş biçimini anlamamanın da dile getirmenin de oldukça zor olmasıdır. Çok az insan böyle bir kavrayışa sahip olabilir ve sadece onlar, söz konusu aklın mahiyetini ve işleyiş biçimini anlayabilir. Sezgisel aklın bilgiyi nasıl meydana getirdiğini şu şekilde daha açık ve anlaşılabilir bir hale getirebiliriz: "Kafanızın adeta tüm problemlerden ve düşüncelerden uzaklaştığı bir anda, aklınızda birden... bir meselenin çözümü", bir buluş veya keşif "karanlık bir odada bir ampulün yanması ile oluşan aydınlık gibi belirivermiştir."²²

Sezgisel aklın bilgiyi elde etmesi karanlık bir odada bir ampulün aniden yanması ile oluşan aydınlığa, bir anda çakan şimşeğe veya gök gürültüsüne ben-

¹⁹ Nazar, akıl-nazar ilişkisi ve bunların İslam düşüncesinde nasıl ele alındığını görmek ve geniş bilgi elde etmek için bkz. Ramazan Altıntaş, *İslam Düşüncesinde İşlevsel Akıl*, Pınar Yay., İstanbul 2003, s. 292-316.; Ayrıca bkz. Hanifi Özcan, *Mâturidî'de Bilgi Problemi*, M. Ü. İ. F. V. Yay., İstanbul 1993, s. 72-77.

²⁰ *Düşünceler*, s. 144-45, vurgu bize ait.

²¹ İhsan Turgut, *Felsefenin Temel Sorunları*, Akademi Kitabevi, İzmir 1998, s. 98.

²² Kemal Sayar, "Marifet İltifata Tabidir", <http://www.kemalsayar.com/alternatifler/alternatif9.asp>, (08.06.2008)

zer.²³ Nitekim, eğer doğruysa, Arşimet'in hamamda yıkanırken, bir anda suyun kaldırma kuvvetini keşfetmesi ve "buldum" diye haykırarak dışarı çıkmasıyla ilgili anekdot, sezgisel akılla keşfin nasıl yapıldığı ve bilginin nasıl üretildiği konusunda bize önemli bir ipucu vermektedir. Anladığımız kadarıyla, sezgisel akıl, ani bir aydınlanma sonucunda kavrar ve keşfeder; düşünme ve bilgi üretme eylemini kalbe doğma, kalbin düşünmesi veya kalple düşünme şeklinde, ancak doğal bir refleks olarak gerçekleştirir. Çünkü Fransız matematikçi H. Poincaré'in deyişiyle, o, bir "icat vasıtasıdır."²⁴ Orada bilgi üretme ile keşfetme eylemi eş zamanlı olarak gerçekleşmektedir. Fitrî ve ani bir içe doğma ve keşfetme pratiği olduğuna göre, bu yetinin ne zaman harekete geçeceğini ve epistemik bir sürece katkı sağlayacağını kestirmek mümkün değildir. İşlevsel bakımdan sezgisel akıl, bilimsel akla daha yakın görünmektedir. Şimdi bu akli biraz daha yakından irdeleyelim.

b- Bilimsel Akıl: Pascal'ın bizi kesin bilgiye ulaştırdığını düşündüğü bir başka yetimiz de bilimsel akıldır. O, bilimsel alanda doğru, sağlam ve kesin bilgiye ulaşmak için evrensel bir yöntemin var olduğunu söyler. Bu yöntemde şu iki şartı onaylamadan ya da reddetmeden bir önermenin lehinde ve aleyhinde kesin bir hüküm vermek mümkün değildir. Birincisi, önermenin akla ve duyulara apaçık görünmesi, böylece akli şüpheyi sevk eden sebeplerin ortadan kalkması gerekir. İkincisi, önermenin, aksiyomlardan hatasız ve zorunlu bir biçimde dedüksiyon/tümdengelim yoluyla çıkarılması gerekir. Bu şartlardan birisine uygun olan her şey, kesin ve doğrudur. Uymuyorsa, verilen hüküm, belirsiz olduğu kadar şüphelidir de.²⁵

Pascal, doğa bilimleri alanında deneysel yöntemi savunmaktadır. Bu da göstermektedir ki, ne Descartes'ın yaptığı gibi doğa bilimlerini *apriori* olarak geliştirebiliriz, ne de skolâstik düşünürlerin inandığı gibi geçmişteki otoritelere dayanarak tabiatı bilimsel olarak açıklayabiliriz.²⁶ Elbette ki, bilim yapmak için ön/teorik bilgiye ihtiyacımız vardır; ama bu, bilimin tamamen teorik/varsayımsal bir olgu olduğu anlamına gelmez. Ancak, bunların doğrulukları ve öngörülebilir oldukları deneysel olarak ortaya konduktan sonra tam olarak bir anlam ve değer ifade edebilir.

Ayrıca, Pascal'a göre, bilim veya bilimsel akıl, bize olgusal gerçekleri açıklamak ve bu noktada sağlam bilgiler vermekle birlikte, hayatımızda olup biten şeylere, bir bakıma yaşamsal bilmecelere doğru, güvenilir ve sağlam bilgiler ver-

²³ Ortaçağda ve yeniçağda filozofların sezgiden ne anladıkları ve bunun bilgi elde etmedeki rolü hakkında bilgi edinmek, belki sezgisel akıl ve işlevini daha kolay anlamamızı imkan verebilir. Geniş bilgi için bkz. M. Tahir Yaren, "Sezgi", *Felsefe Dünyası*, 2003/1, Sayı: 37, ss. 29-34.

²⁴ Poincaré'in bu ifadesi, sezgisel akılla değil, doğrudan sezgiyle ilgilidir; bununla birlikte, Pascal'ın sezgisel aklına da oldukça yakın görünmektedir. Bkz. H. Poincare, *Bilimin Değeri*, çev. Fethi Yücel, İstanbul 1989, s. 19.

²⁵ G. S. W. P, s. 43

²⁶ G. S. W. P, s. 21.

mekten bütünüyle uzaktır. Çünkü varoluşsal sorunların çözümü için gerekli epistemolojik destek kalpten gelmektedir.²⁷ Pascal'ın deyişiyle söylersek,

fiziksel bilimlerle ilgili olarak edindiğim hiçbir bilgi, elem ve ızdırap anında, maneviyatın cahili olmama karşın benim için bir teselli unsuru olmayacaktır. Ama maneviyatla ilgili ilmim, fiziksel bilimlerin cahili olmama karşı benim için daima bir teselli unsurudur.²⁸

Buna göre, bilimin egzistansiyel sorunların çözümüne dönük olarak söyleyebileceği herhangi bir şey olmadığı ortadadır. Pascal, burada son derece haklıdır ve doğru olan bir noktaya işaret etmektedir. Çünkü bugün de biliyoruz ki, müspet bilim, olgularla ilgilenmekte ve “niçin” sorusuna değil, daha çok “nasıl” sorusuna cevap aramaktadır.

Pascal'a göre, epistemolojik açıdan bilimsel bilgi ile dini bilgi otonomdur/alanları ayırır; bunları birbirine karıştırmamak gerekir. Çünkü dini hakikatler, doğayı ve akıllı (bilimsel akıllı) aşığı için insan bunlara salt kendi zihni çabalarıyla ulaşamaz ve onları kavrayamaz. Bunun için kalbe, dolayısıyla imana veya Tanrısal buyruklara başvurmamız gerekir. Ancak, bilimsel ve matematiksel olguları, duyular, akıl ve akıl yürütme yoluyla kavrayabileceğimiz için bu noktada ilahi buyruklara ihtiyacımız yoktur.²⁹ Dolayısıyla bilimsel akıl, kendi özgün dünyasıyla ya da faaliyet alanıyla sınırlıdır; dini ve ahlaki alanda geçerliliği yoktur.³⁰ Ancak, bu, aklın veya akli düşünme süreçlerinin dini epistemolojide bir işleve sahip olmadığı veya orada herhangi bir rol oynamayacağı anlamına gelmez. İlerde sahih akıl konusu ele alınırken akıl-iman ilişkisi veya Pascal'ın kullandığı şekliyle “ılımlı fideizm” üzerinde durulacaktır.

Görüldüğü üzere, bilimsel akıl da sezgisel akıl da, bilimsel platformda veya alanda işlev görmekte, bilimsel bilginin üretilmesi ve bilimsel keşiflerin ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Sezgisel akıl, bunu, hemen, kalben, doğal ve fitrî olarak, bir anda gerçekleştirirken; bilimsel akıl da, aksine eldeki deneysel veriler ışığında uzun bir düşünme ve akıl yürütme süreci sonunda ortaya çıkarmaktadır. Şimdi sözü Pascal'ın daha çok mutluluk kavramı bağlamında ele aldığı, olumsuz olarak gördüğü ve tabiri caizse yerden yere vurduğu akıl türüne, yani doğal akla getirelim.

²⁷ Gökberk, *a.g.e.*, s. 278.

²⁸ *Düşünceler*, s. 21.

²⁹ *G. S. W. P.*, s. 51.

³⁰ Bugün, disiplinler arasında mutlak bir otonomluktan ziyade izafi veya kısmi bir otonomluk fikrinin daha gerçekçi ve daha doğru olduğunu savunan bilim adamları vardır. Dolayısıyla onlara göre, din-bilim ilişkisi belli ilkelere veya ölçütlere bağlı kalmak koşuluyla imkansız değil, mümkündür. Bu fikrin savunusu ve din-bilim ilişkisinde temel yaklaşımlar hakkında geniş bilgi için bkz. Bkz. Ian G. Barbour, *Bilim ve Din: Çatışma-Ayrışma-Uzlaşma*, çev. Nebi Mehdi-Mübariz Camal, İnsan Yay., İstanbul 2004.; Mehmet S. Aydın, “Değişim Sürecinde; İnanç ve Bilim İlişkisi”, *İslami Araştırmalar*, Sayı: 1-2, c. 11, 1998, s. 6-10.; Cafer Sadık Yaran, “İslamlaşma ve Uyuşma”, *Din ve Bilim*, Sidre Yayınları, Samsun 1997, s. 62-76.

3-DOĞAL AKIL: FELSEFİ AKIL

Pascal'ın "doğal akıl" tabirini kullanmakla birlikte, buna ilişkin pek fazla bir açıklama yapmadığını, ancak bu noktada dolaylı ifadeler kullandığını ve bir takım imalarda bulunduğunu görmekteyiz. Örneğin bu ifadelerden birisi şudur: "Filozoflar ve dünyadaki tüm dinler ve mezhepler *doğal akli* kendilerine rehber edinmişlerdir."³¹ Burada bizi ilgilendiren konu, başka din ve mezheplerin doğal akıldan ne anlayıp ne anlamadıkları değil, filozofların bu noktadaki düşünceleri ve bunların kendinden kaynaklandığı akıldır. Çünkü aşağıda görüleceği gibi, Pascal'ın, vurgulamaya çalıştığı ve kıyasıya eleştirdiği konuların başında, genel olarak filozofların dine ve hakikate ilişkin düşüncelerine yönelttiği eleştiriler gelmektedir. Bir fikir vermesi bakımından genel bir tanım yapmak gerekirse, doğal akıl/felsefi akıl, "insana has düşünme tarzı" veya "eşyanın sebeplerini yakalama melekesi"³² şeklinde tanımlanabilir. Burada Pascal'ın özellikle de dini epistemolojiye ilişkin filozoflara yönelttiği eleştirileri irdelerken, aynı zamanda onun doğal akıldan ne anladığını ve bu aklın insanı hakikate ulaştırıp ulaştıramayacağını da ortaya koymuş olacağız.

Pascal'ın doğal akli ve tabii ki, filozofları eleştirirken meseleyi daha çok mutluluk açısından ele alıp irdelemeye çalıştığı görülmektedir. İnanç ve düşüncesi ne olursa olsun, insana, hayatında en önemli şeyin ne/neler olduğu sorulsa, genelde cevaplardan birisi kesinlikle "mutluluk" olur. Bu mesele, düşünce tarihinde din kadar felsefenin de üzerinde önemle durduğu, cevap aramaya çalıştığı köklü bir soru ve sorun olagelmıştır.³³ Dolayısıyla mutluluğun felsefi önemi ve değeri, her zaman her şeyin üstünde ve ötesinde olmuştur. Öyle görünüyor ki, mutluluk, geçmişte olduğu gibi bugün de gelecekte de önemini, dinamizmini ve yaşamsal değerini hiçbir zaman yitirmeyecektir.

Mutluluğun ne olduğu, daha da önemlisi insanın nasıl mutlu olabileceği sorusu, Pascal açısından bakıldığında canımızı acıtan, hayatla iç içe olan, bu yüzden de hayat memmat meselesi haline gelen, varoluşsal bir soru ve sorundur. Ona göre, "bütün insanlar, kaçınılmaz bir şekilde iyilik ve mutluluk ihtiyacını hissettiğine göre, mutluluk arzusu fitrîdir."³⁴ Evet, gerçekten de mutluluğun fitrî olduğu fikrinin evrensel bir gerçek olduğu tartışma götürmez bir konudur. Pascal, genel olarak, filozofların, başka konularda olduğu gibi mutluluk konusunda da bize somut ve ikna edici şeyler söyleyemediğini, söylemelerinin de mümkün olmadığını

³¹ *Düşünceler*, s. 201, vurgu bize ait.

³² Geniş bilgi için bkz. Bolay, *a.g.e.*, s. 6-7.

³³ Örnek olarak bkz. Eflatun, *Phaidon*, çev. Suut K. Yetkin-Hamdi R. Atademir, M. E. B. Yay., İstanbul 1997, s. 59e.; Descartes, *Ahlak Üzerine Mektuplar*, M. E. B. Yay., çev. Mehmet Karasan, İstanbul 1989, s. 28-29.; Büyük İslam filozofu İbn Sina'nın mutluluk anlayışı hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet S. Aydın, "İbn Sina'nın Mutluluk Anlayışı", *İbn Sina: Ölümünün Bininci Yılı Armağanı* içinde, Ankara 1984, ss. 433-451.

³⁴ *Düşünceler*, s. 67.

nı, dolayısıyla onların dile getirdiği düşüncelere güvenemeyeceğimizi savunmaktadır. Nitekim ona göre, “içgüdümüz bize mutluluğumuzu kendimizin dışında aramamız gerektiğini hissettirir... hiçbir iyi filozof bize ‘kendinize dönün, hayrınıza olan şeyi orada bulacaksınız’ diyemiyor. Biz filozoflara inanmıyoruz. Onlara inananlar herkesten daha boş ve herkesten daha salaktır.”³⁵

Acaba Pascal, niçin filozoflara inanmıyor ve onların düşüncelerine güvenmiyor, güvenmek istemiyor? Bunun nedenlerinden birini o, filozofların fikirlerinin insanı gurur ve şehvete sevk etmesine, dolayısıyla onları Tanrı’dan uzaklaştırmasına bağlamaktadır. Ona göre, “insanın en önemli iki hastalığı, onu Allah’tan uzaklaştıran gurur ile onu dünyaya bağlayan şehvettir. Filozofların yapıp ettikleri, sürüp giden bu hastalıkların en azından birini korumaktır.”³⁶ Diğer de, filozofların kendilerini Tanrı’ya benzetmeleri ve akılı mutlaklaştırmalarıdır. Ona göre, “filozoflar, kendilerini Allah’a benzeterek günahlarını kutsal kıldılar.”³⁷ Pascal, haklı olarak aklın mutlaklaştırılmasına, sınırsız bir güç olarak kabul edilmesine ve bu şekilde insanın kendisine ilah payesi vermesine şiddetle karşı çıkmaktadır. O, “insanın ilahlık taslaması ne saçma iş! İnsan, en gülünç kahraman!”³⁸ diyerek tepkisini ortaya koymaktadır. Burada, Pascal, bir anlamda modern akla, katı seküler anlayışa ve mutlak akla da karşı çıkmaktadır.³⁹ Bu husus, onun aklın öncelendiği, neredeyse her şeyin ölçüsü olarak kabul gördüğü 17. yüzyılda yaşamış bir düşünür ve filozof olduğu düşünüldüğünde daha anlamlı bir zemine oturmakta, önemi ve değeri daha iyi anlaşılmalıdır. Pascal’ın doğal akla karşı ortaya koyduğu tepki, daha çok dini kaygı ve hassasiyetten kaynaklanan bir tepkidir. Onun bu konuda haklı olduğu konular olmakla birlikte bir genellemeye giderek bütün filozofları suçlayıcı bir tavır içine girmesi pek doğru değildir. Kaldı ki, filozofların kullana geldikleri akıl, Pascal’ın değişiyse sadece doğal akıl mıdır? Onlar diğer akıl türlerini-eğer kabul ediyorlarsa- kullanmamışlar mıdır? Ya da onlar Tanrıya hangi akılla inanmaktadır? Tabii ki, filozoflar da aklın farklı versiyonlarını ve işleyiş biçimlerini devreye sokuyor ve bunları sorunların çözümünde etkin bir biçimde kullanıyorlardı. Burada Pascal’ın doğal akla, dolayısıyla filozoflara karşı duyduğu şiddetli tepki, epistemik olmaktan çok duygusal bir mahiyet arz etmektedir.

Peki mutluluk konusunda doğal akla hiçbir şekilde inanmayan ve güvenmeyen Pascal’a göre, bu konudaki yaklaşımımız ne olmalıdır? Mutluluğu nerede

³⁵ *Düşünceler*, s. 64.

³⁶ *Düşünceler*, s. 69.

³⁷ *Düşünceler*, s. 98.

³⁸ *Düşünceler*, s. 32.

³⁹ Salt Aklın Eleştirisi’nde Kant, Batı felsefesinde soyut veya teorik aklın sınırlılığını ortaya koymuş, bu akla felsefe tarihinde oldukça etkili olmuş olan eleştiriler yöneltmiştir. Bkz. Immanuel Kant, *Critique of Pure Reason*, trans. Norman Kemp Smith, Macmillan, London 1990. Ayrıca, Nietzsche de modern Batı aklına en sert ve en ciddi eleştiriler yönelten filozofların başında gelmektedir. Bkz. Friedrich Nietzsche, *Putların Alacakaranlığında*, çev. Yusuf Kaplan, Külliyat Yay., İstanbul 2008.

ve nasıl aramalıyız? Mutluluk meselesi, 20 yaşından itibaren Pascal'ın hayatında da merkezi bir yer işgal etmiş, teorik bir mesele olmaktan ziyade pratik ve hayati bir sorun teşkil etmiş, onu ölüncüye dek ciddi bir arayışın içine sokmuş ve meşgul etmiş bir konudur. Bu yüzden, "mutluluk" ve onu bulma arzusu, neredeyse Pascal'ın hayatında ve fikir dünyasında ağırlığını ve önemini ciddi bir biçimde hissettiren, vazgeçilmez bir değere ve öneme sahip olan bir hadise olmuştur. Buna göre, mutluluk ne filozofların fikirlerindedir, "ne dışarıdadır, ne de bizim içimizde: Mutluluk Allah'tadır."⁴⁰ İlkçağın ünlü Hıristiyan düşünürü Aziz Augustinus (354-430) da Pascal gibi mutluluğun yegâne kaynağını Tanrıda görmektedir.⁴¹ Pascal, mutlu olmanın yegâne yolu olarak iman şart koşar. Çünkü "bütün insanlar mutluluğu arıyor. Bunun hiçbir istisnası yok... Fakat herkesin durmaksızın elde etmeye çalıştığı bu hedefe iman olmadan varan hiç kimse yoktur."⁴² Pascal, mutluluğun adresi olarak salt soyut düşünceleri değil, dini/Tanrıyı göstermektedir. Bu, filozofların ve bilginlerin değil, Pascal'ın ve Hıristiyanlığın inandığı Tanrı'dır.

Pascal, doğal akla nasıl güvenmiyorsa, aynı şekilde filozofların tanrısına da asla inanmamakta ve güvenmemektedir. Bu yüzden de, onun filozoflara yönelttiği en ciddi eleştirilerin başında onların tanrı anlayışı gelmektedir. O, bu hususu şu şekilde dile getirmektedir: "İbrahim'in Allah'ı, İshak'ın Allah'ı, Yakub'un Allah'ı; filozofların ve bilginlerin değil. Benim Allah'ım. Senin sözünü unutmayacağım."⁴³ Acaba Pascal, filozofların tanrısına niçin güvenmiyor? Bizi mutluluğa götürebileceğine inanmıyor? Acaba, o, kendi inandığı Tanrıyla filozofların tanrısı arasında köklü bir ayırım olduğunu mu düşünmektedir? Hemen belirtelim ki, filozofların tanrısı, salt rasyonel veya soyut düşüncenin neticesinde ulaşılan bir tanrıdır; dolayısıyla o, ne insanın varoluşsal boyutuna seslenebilir, ne de dini bağlılığı ve duygusal emniyeti gerçekleştirebilir. Bu tanrı, dini tecrübenin, içsellik ve deruni bağlılığın tanrısı değildir.⁴⁴ Doğal olarak, böyle bir tanrı tasavvuru, Pascal'ın vicdanına huzur veremediği gibi hayatın anlamı ve varoluşsal soru ve sorunlara da ikna edici cevaplar veremez. Bununla birlikte, bütün filozofların Tanrı kavramından bir bütün olarak aynı şeyi anladıklarını söylemek elbette ki, mümkün değil-

⁴⁰ *Düşünceler*, s. 106.

⁴¹ Krş. Saint Augustinus, *İtirafılar*, çev. Dominik Pamir, Kaknüs Yay., İstanbul 1999, s. 97.

⁴² *Düşünceler*, s. 65.

⁴³ *Düşünceler*, s. 249, vurgu bize ait.; Benzer düşünceler Tertullianus tarafından da dile getirilmiştir. Bkz. Bernard Williams, "Tertullian's Paradoxes", *New Essays in Philosophical Theology*, ed. Antony Flew and Alasdair MacIntyre, SCM Pres, London 1958, 189-190.

⁴⁴ Bkz. Abdullatif Tüzer, *Bir Varoluşçunun İman Savunusu*, İz Yay., İstanbul 2006, s. 14, 85.; Yunan felsefesinden Hıristiyan felsefesine, modern felsefeden çağdaş düşünceye dek Tanrı-felsefe ilişkisi veya felsefi tanrı anlayışı hakkında geniş bilgi için bkz. Etinne Gilson, *Tanrı ve Felsefe*, çev. Mehmet S. Aydın, Birleşik yay., İstanbul 1999, s. 23 vd.; Filozofların din ve inanç hakkındaki görüşleri için bkz. Nihat Keklik, *Filozofların Özellikleri*, Köprü Yay., İstanbul 2001, s. 177 vd.; Ayrıca dine ve felsefeye göre tanrı tasavvuru hakkında geniş bilgi için bkz., A. E. Taylor, "Tabiattan Tanrıya", çev. Mehmet S. Aydın, *Alemden Allah'a*, Ufuk Kitapları, İstanbul 2000, s. 149-159.

dir. Dolayısıyla Pascal'ın bütün filozofları sanki aynı tanrı anlayışına sahipmiş gibi görmesi ve eleştirmesi çok da doğru ve haklı değildir.

Mutluluk açısından bakıldığında Pascal üç tip insanın varlığından söz etmektedir. Bunlar, "Allah'ı bulanlar ve ona hizmet edenler; O'nu aramakla meşgul olup henüz bulamayanlar; O'nu ne arayan, ne bulan, zaten arayıp bulma çabası olmadan yaşayanlar. İlk gruba girenler makul ve mutlu, sonuncu grubun insanları aptal ve mutsuz, ortadakiler ise mutsuz ve makuldür."⁴⁵ Buna göre, Tanrı'ya inanan ve bu iman gereğini yerine getirenler mutluluğu yakalayan insanlardır, diğerleri ise mutsuzdur. Ancak burada durumu daha vahim olanlar, Tanrı'yı arama ve bulma çabası içinde olmayan ateistlerdir. Pascal, Tanrı'yı aramaya çalışan ateistlere biraz daha toleranslı davranılması gerektiğini, bu bağlamda ortaya konan zihinsel güç ve çabaları takdir ettiğini belirtmektedir. Nitekim ona göre, "arayış içinde olan ateistlere acı, çünkü yeterince mutsuz bir vaziyetler... Ateizm zihnin gücünü gösterir; ama yalnız belli bir noktaya kadar."⁴⁶

Pascal, filozofların, özellikle de septiklerle Eflatuncuların, dolayısıyla doğal aklın gelgitler yaşadığını, tutarsızlığını ve paradoksal tutumunu gözler önüne sermekte, onun bizi gerçek bilgiye ve hakikate ulaştıramayacağını, mutlu edemeyeceğini, bunun için akla, özellikle de fitratın sesine kulak vermek gerektiğine işaret etmektedir. Ona göre,

eğer hakikati akıl aracılığıyla aramaya kalkarsak, şu üç meslekten birine mensup olmaktan kaçınamayız. Ne fitratın sesini susturmadan şüpheli veya bir Eflatuncu olabilirsiniz, ne de akla sırtınızı dönmeden bir doğmacı. Fitrat, şüphelilerin ve Eflatuncuların hatasını yüzlerine vuruyor; akıl ise doğmacıların hatasını. O halde ey yalnız *doğal akıl* vasıtasıyla gerçek durumunu keşfetmeye kalkışan insanlar, sonunuz ne olacak? Ne bu felsefi mesleklerin birinden vazgeçebiliyorsanız, ne de onlardan herhangi biri içinde hayatınızı devam ettirebiliyorsanız.⁴⁷

Görüldüğü gibi, Pascal'ın bu eleştirileri, her konuda doğal akli kendilerine rehber edinen filozoflara, felsefeye, dolayısıyla onların tabi olduğu akla ve bu aklın soyutlamalarına dayanan Tanrı tasavvuruna yöneliktir. Buna göre, doğal akıl, insanı mutlu edebilecek bir bilgi veya epistemolojiyi ve hakikati ortaya koymaktan uzaktır. Pascal'ın kendisinden sık sık alıntılar yaptığı, dolayısıyla en çok etkilendiği Hıristiyan düşünürlerin başında gelen Augustinus da kurtuluşun ve mutluluğun Kutsal Kitap'ta olduğuna, dolayısıyla filozofların düşünceleriyle böyle bir şeyin gerçekleşemeyeceğine şu gerekçelerle dikkat çekmektedir: "Filozofların kitaplarında ne bunlardan ne itiraf gözyaşlarından, ne senin fedakârlığından, ne ruhsal üzüntülerinden, ne pişman olmuş o kırgın yürekten söz ediliyor."⁴⁸

⁴⁵ *Düşünceler*, s. 74.

⁴⁶ *Düşünceler*, s. 73.

⁴⁷ *Düşünceler*, s. 52-53.

⁴⁸ Augustinus, *a.g.e.*, s. 161.

Buna göre felsefi bilgi, hayattan ve gerçeklerden tamamen kopuk, soyut, spekülasyon bir bilgidir. Böyle bir bilginin insanın arayışlarına, iniş-çıkışlarına, varoluşsal sorunlarına ikna edici ve huzur verici cevaplar vermesi mümkün değildir.

Pascal'ın filozoflara yönelttiği genel eleştiriler yanında, özelde açıkça ağırlıklı olarak üzerinde durduğu ve eleştirdiği filozof aslında kendi çağdaşı olan Descartes'tır. Nitekim o, söz konusu eleştirilerden birisinde şunları kaydetmektedir:

Benim Descartes'i affetmem mümkün değil. Descartes tüm felsefesini Allah'a yer bırakmadan kurabilse, galiba çok memnun olurdu. Fakat parmakları ona hareket halindeki dünyayı Allah'a yer bırakmadan kurmasına yardım edemedi. Ne ki, bu raddeden sonra, onun Allah için de bir faydası dokunmadı.⁴⁹

Filozofların tanrı anlayışına yönelik eleştirileri dikkate alındığında, Pascal'ın, Descartes'ın düşünceleriyle ilgili bu eleştirilerini anlamak çok daha kolaydır. Peki Pascal, niçin eleştirilerinin merkezine Descartes ve felsefesini koymaktadır? Çünkü kartezyen felsefe, "dini ibadetin objesi olan Tanrı ile felsefi düşüncenin ilkesi olarak kabul edilen Tanrı"yı⁵⁰ birbirinden koparmıştır. Gerçekten de bu düalist felsefe, sadece felsefi ve teolojik alanda değil, bilimsel alanda da pek çok şeyi birbirinden koparmış, ilişkileri ilişkisizliğe dönüştürmüş, ruhla beden arasında esaslı ve katı bir ayrıma gitmiş, bunları, adeta aralarında hiçbir bağlantı olmayan iki uzak ada veya su sızdırmayan iki kap gibi görmüştür.⁵¹

Descartes, apriori olarak veya soyut çıkarımlara dayalı bir yöntemle Tanrı'nın varlığının açık ve seçik bir biçimde kanıtlanabileceğini, bunun belki de felsefi bakımdan yapılması gereken işlerin en kolay olduğunu savunmasına karşın⁵², Pascal, bu anlayışa şiddetle karşı çıkmakta, Tanrı'nın varlığının ne apriori ne de aposteriori olarak ortaya konamayacağını, çünkü bunun temelde bir iman meselesi olduğunu, dolayısıyla metafiziksel alanın akli aşan bir mahiyete sahip olduğunu öne sürmektedir. Bir başka eleştirisinde ise Pascal, kartezyen felsefeyi "tabiatın masalı; Don Kişot öyküsü"⁵³ olarak nitelendirmektedir.

⁴⁹ *Düşünceler*, s. 279.

⁵⁰ Gilson, *a.g.e.*, s. 80. Ayrıca, belki de, Pascal, kartezyen felsefede ateizme çıkan bir yol olabileceğini veya düşünen "ben" in kendisine olan aşırı güveni nedeniyle zamanla Tanrıyı bile devre dışı bırakabileceğini önceden sezdiği için Descartes'e bu kadar sert ve acımasız bir biçimde karşı çıkmış olabilir. Bkz. Mevlüt Albayrak, "Descartes, Felsefesi ve Etkileri", *S. D. Ü. İ. F. D.*, Sayı: 1, Isparta 1994, s. 205.

⁵¹ Buna göre ruhun bedenle bedenle de ruhla herhangi bir ilişkisi yoktur, olamaz; bunlar birbirinden tamamen bağımsız ve apayrı olgulardır. Örneğin bu "ayırım, hekimleri beden makinesi üzerinde yoğunlaşmaya ve hastalığın psikolojik, toplumsal ve çevresel boyutlarını ihmal etmeye yöneltmiştir. Fritjof Kapra, *Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası*, çev. Mustafa Armağan, İnsan Yay., İstanbul 1992, s. 139.; Ayrıca bkz. Alexis Carrel, *İnsan Denen Meçhul*, çev. Refik Özdek, Yağmur Yay., İstanbul 1990, s. 368.

⁵² Rene Descartes, *İlk Felsefe Üzerine Metafizik Düşünceler*, çev. Mehmet Karasan, M. E. Basımevi, İstanbul 1967, s. 110.; Rene Descartes, *Felsefenin İlkeleri*, çev. Mesut Akın, İstanbul 1995, s. 64.

⁵³ *Düşünceler*, s. 281.

Sonuçta, Pascal, Descartes'ın "düşünüyorum, o halde varım" cogitosuna karşı, "inanıyorum, o halde varım" demeyi yeğler.⁵⁴ Bu söylem, aslında Pascal'ın kartezyen felsefeye karşı yönelttiği bütün eleştirilerin bir nevi özeti niteliğindedir ve onlar arasındaki temel ayrımı göstermektedir. Ayrıca, buraya dek yapılan alıntılardan ve verilen bilgilerden de açıkça anlaşılıyor ki, Pascal'a göre, doğal akıl, aynı zamanda filozofların akli ve düşünme biçimi; tabii ki, bunun sonucunda ortaya çıkan bilgidir. Bu yüzden, söz konusu eleştiriler de önemli ölçüde bu akla ve ondan kaynaklanan bilgiye yöneliktir.

4-SAHİH AKIL

Pascal epistemolojisinde önemli bir unsur olan bir başka akıl ve düşünme formu da, hiç şüphesiz ki, sahih akıldır. Pascal, "hızlı ve derin bir biçimde prensiplerden sonuçlara giden" akla sahih akıl adını vermektedir. Ona göre bu, "güçlü ve hassas bir akıldır."⁵⁵ Tanımdan da anlaşılacağı gibi, sahih akıl, Pascal'ın dini epistemolojide en çok güvendiği, gücüne ve hassasiyetine en çok inandığı akıldır. Bu nedenle, doğru ve sağlam (dini) bilgiye, bu bilginin dayandığı bir epistemolojiye ulaşmak ve böyle bir şey inşa etmek için sahih aklın önemi ve değeri oldukça büyüktür. Nitekim Pascal, bu gerçeği özlü bir biçimde şu şekilde ifade etmektedir: "Bütün ilkeleri görmeye muktedir çok net bir nazara ne kadar ihtiyaç varsa, bilinen ilkelerden batıl hükümler çıkarmaktan kaçınmak için sahih bir akla da o kadar ihtiyaç bulunmaktadır."⁵⁶ Aklın önemi ve etkili bir biçimde kullanılması konusunda Pascal'ın bir başka vurgusu şu ifadelerde çok daha belirgin görünmektedir: "Aklın emirlerine uyulması herhangi bir efendinin emrine uyulmasından çok daha zaruridir; çünkü eğer birinin emrine itaat etmezseniz mutsuz olursunuz, ama aklın emrine itaat etmezseniz aptal olursunuz."⁵⁷ Aklın sesine uymamak ve rasyonel davranmamak, sağduyudan uzak olmak, insanı hem mutsuz etmekte, hem de aptal konumuna düşürmektedir.

Pascal, şu ifadeleriyle hem (sahih) aklın sınırlılığına hem de Tanrı'nın varlığına gönderme yapmaktadır: "Bir şeyin ihata edilemiyor oluşu, onun yok olduğu anlamına gelmez."⁵⁸ İnsan, çoğu kez bilgisine sahip olduğu şeyin kendisine de sahip olduğunu zanneder. Oysa bu, gerçekte bir yanılgıdan ibarettir. İlk planda aklımızın almadığı veya idrak etmekte güçlük çektiğimiz bir şeyi hemen yok saymak, kolaylıktan başka bir şey değildir. Aynı şey, Tanrı için de geçerlidir. İnsan Tanrı'yı kuşatamaz, ama Tanrı onu kuşatır. Bu noktada insan akli belli bir çizginin ötesine gidemez, gitmekte zorlanır. Bunu anlatan örneklerden bir tanesi "Allah hem başlangıçtır, hem de sondur. Evvel ve Ahir olan O'dur."⁵⁹ İfadesidir.

⁵⁴ Tüzel, *a.g.e.*, s. 28.

⁵⁵ *Düşünceler*, s. 143.

⁵⁶ *Düşünceler*, s. 143, vurgu bize ait.

⁵⁷ *Düşünceler*, s. 201.

⁵⁸ *Düşünceler*, s. 92.

⁵⁹ *Düşünceler*, s. 44.

Ancak bu noktada akıl, belli ölçüde bir kavrayışa sahip olmakta, bunun ötesindeki bilgiler ise vahiy bilgisiyle aydınlanmakta, bu bağlamda akla yardımcı olunmaktadır. Buna göre, Pascal'ın dini epistemolojisinde sahih akıl, dinsel öğretilerin veya imanın/vahyin algılanmasında ve idrak edilmesinde, açıklanmasında ve yorumlanmasında rol oynayan bir yetimiz durumundadır. Bu bağlamda sahih akıl, insanı mutluluğa götüren, onu yakalamamızda katkısı bulunan tek akıl türü gibi görünmektedir.

Pascal'ın belki de en çok üzerinde durduğu konu, mutlak akla karşı aklın sınırlı ve mütevazı olması gerektiğini, dolayısıyla sahih akli savunması ve vurgulamasıdır. Nitekim o, bu konuda haklı olarak şu tespiti yapmaktadır: "Mutlak aklın reddi kadar akla uygun hiçbir şey yoktur."⁶⁰ Aklın sınırlı olduğunu, her şeyi anlama ve açıklama gücünün olmadığını ve/veya olamayacağını düşünmek, bizzatihi aklın kendi özünde mevcuttur. Böylesi bir tutum içinde olmak, aklın özüne ve bilimsel gerçeklere ters düşmediği için hem rasyonel hem de bilimseldir.

Pascal, düşünme, tefekkür etme ve akli kullanma üzerinde de oldukça fazla durmakta, bu noktanın insan için önemine ve vazgeçilmez oluşuna dikkat çekmektedir. O, bu gerçeği şöyle dile getirmektedir: "Düşüncesiz bir adam tasavvur edemem, böyle biri ya taş veya hayvan olurdu."⁶¹ Akli olup da onu şu veya bu biçimde kullanmayan ve düşünmeyen, tabiri caizse, aklını tatile gönderenlere veya akıl tutulması yaşayanlara karşı yapılmış oldukça yerinde ve haklı bir eleştiridir, bu. Çünkü ona göre, insan sıradan bir varlık değil, ulvi bir varlıktır. Bu yüzden, "bizim bütün izzet ve şerefimiz, tefekkürdedir."⁶² İnsanın ulvi bir varlık oluşu, "tefekkür" etmesinden ve aklını gerektiği gibi kullanmasından kaynaklanmaktadır. Başka bir deyişle, Pascal, "insan olmamın izzet ve şerefini işgal ettiğim küçücük mekânın vereceği böbürlenmede değil, bana verilmiş düşünme kabiliyetinin intizamında aramalıyım"⁶³ diyor. Sıradan bir varlık değil de gerçek bir varlık veya "insan" olarak diğer varlıklar arasında farklı bir konumda oluşumuz, bizi "biz" yapan bütün yapıp etmelerimiz, sınırlarını bilmek kaydıyla aklımızı gerektiği yer ve zamanda sonuna kadar kullanmak, düşünmek, muhakeme etmek, onun güç ve imkânlarını ileri düzeyde kullanabilmeye bağlanmıştır. Son tahlilde, "insanın bütün değeri düşüncesindedir."⁶⁴

İnsanın aklını gerektiği gibi kullanması, Pascal'a göre, aynı zamanda ahlakın da temel ilkesi ve olmazsa olmazıdır.⁶⁵ İnsanın yapmış olduğu iyi ve kötü davranışları konusunda veya ahlaki bakımdan sorumlu olmak, sorumluluk bilin-

⁶⁰ *Düşünceler*, s. 77.

⁶¹ *Düşünceler*, s. 45.

⁶² *Düşünceler*, s. 89.

⁶³ *Düşünceler*, s. 45.

⁶⁴ Pascal'a göre, düşünce, "mahiyeti itibarıyla hayranlık uyandıran ve emsali bulunmayan bir şeydir." *Düşünceler*, s. 198.

⁶⁵ *Düşünceler*, s. 89.

cine sahip olmak, o kadar açık ve anlaşılabilir bir husustur ki, bu konuda herhangi bir açıklama yapmak bile gereksiz görünmektedir. Akıllı olmak da önemlidir, ama daha da önemlisi bu yetiyi etkili ve verimli bir biçimde kullanabilmektir. İnsan olarak bizi “biz” yapan şey, akıl sahibi olmaktan ziyade akılı kullanma, düşünme ve tefekkür eylemini gerçekleştirmede yatmaktadır. Eğer tefekkür olmasaydı, hangi alanda olursa olsun, bugüne dek insanlığın sahip olduğu bilgi birikimi ve deneyimi, ilmi ve fikri gelişmeler belki de bugünkü düzeyine asla ulaşamayacaktı. Bunları elbette ki, önemli ölçüde insan aklına ve tecrübesine borçluyuz.⁶⁶

Pascal, dinin temel öğretileri konusunda insanları ikna etmenin en etkili yolunun sahih aklın gücünü kullanmaktan geçtiğini belirterek ilgili aklın dini konulardaki önemini şu şekilde açıklamaktadır: “İnsanları dinimizin hakikatleri noktasında ikna etmenin iki yolu vardır; biri *aklın kudretiyle*, diğeri konuşmacının yetkinliğiyle. Biz sonrakini değil, öncekini kullanırız.”⁶⁷ Pascal, burada dini hakikatler derken bundan ne anlamaktadır? Ona göre, *dini hakikatler*, Tanrı’nın varlığı, peygamberlik, mucizeler, öteki alemin varlığı, gaybî haberler ve Kitabı Mukaddes’teki sırlar ve benzeri şeylerdir.⁶⁸ İkna etme meselesinde güzel ve etkili konuşmak elbette ki önemlidir, ancak daha da önemlisi, aklın ikna edici gücünü bizatihi hem kendi şahsına hem de başkalarına karşı kullanabilmektir. Aklın güç ve imkânlarının bilincinde olmak ve bundan olabildiğince yararlanmak, aynı zamanda rasyonel olmak demektir. Dolayısıyla rasyonellik, belli ölçüde dini epistemolojide veya dini ve ahlaki sahada da kendini göstermektedir.

Pascal, matematiksel akıl ile sahih akıl arasında karşılaştırmalar da yapar. Ona göre, bu akıllardan “birine sahip olmadan diğereine sahip olmak pekâlâ mümkündür. Zira bir akıl geniş ve zayıf olabildiği gibi, güçlü ve dar da olabilir.”⁶⁹ Matematiksel akla sahip olan bir kimsenin sahih akla sahip olması zorunlu olmadığı gibi sahih akla sahip olan bir kimsenin de matematiksel akla sahip olması gerekmez. Ancak bu, matematiksel akla sahip olan bir kimsenin sahih akla sahip olmayacağı anlamına gelmediği gibi bunun tersi de doğrudur. Dolayısıyla bir insan, duruma göre matematiksel akla, bilimsel akla ve sahih akla sahip olabilir. Başka bir deyişle, insan içinde bulunduğu duruma, hayatta şu veya bu biçimde karşılaştığı sorunlara göre bir bütün olarak aklın farklı çalışma biçimlerini ve değişik türrevlerini devreye sokabilir. Ama yukarıda bir nedenle değindiğimiz gibi, bu akılların her birinin ilgi alanı, bilgi üretme türü ve kapasitesi farklılık arz etmektedir.

⁶⁶ Örneğin bugün sahip olduğumuz bilimsel ve teknolojik imkanlar, modern bilimin temel dayanağı durumunda olan kuantum mekaniği ile genel görelilik teorisi, bir çok parlak aklın ve zekanın ürünü, birikimsel bilginin bir sonucudur. Bkz. Albert Einstein, *İzafiyet Teorisi*, çev. Gülen Aktaş, Say Yay., İstanbul 1998, II. Bölüm.; Kuantum mekaniği hakkında geniş bilgi için Werner Heisenberg, *Fizik ve Felsefe*, çev. Necibe Çakıroğlu, İ. T. Ü. Matbaası, İstanbul 1972.; Max Planck, *Modern Doğa Anlayışı ve Kuantum Teorisine Giriş*, çev. Yılmaz Öner, Spartaküs Yay., İstanbul 1996, s. 146-162.

⁶⁷ *Düşünceler*, s. 217, vurgu bize ait.

⁶⁸ Bkz. Tüzel, *a.g.e.*, s. 37.

⁶⁹ *Düşünceler*, s. 143.

Ne var ki, Pascal'ın genel olarak dini düşünceleri ve sahih akılla ilgili bilgileri göz önünde bulundurulduğunda, insanın mutlu olması için iman veya kalbi bilgiler, bunları da kavrayacak bir akıl, dolayısıyla sahih akıl olmadan olmaz gibi görünmektedir.

Dolayısıyla Pascal epistemolojisinde (sahih) akıl-iman (kalp) ve mutluluk birbiriyle çok yakın bir ilişki içinde olan, tabir caizse, biri olmadan diğersinin varlığından ve anlamından söz edemeyeceğimiz kavramlardır. Tekrar vurgulamak gerekirse, burada iman ve mutlulukla ilgili olan akıl, sahih akıldır. Diğer akıl türlerinin veya zihnin işleyiş biçimlerinin bu konuyla uzaktan ve yakından ilgisi yoktur. Ayrıca, Pascal'ın akıl türlerini ve işleyiş biçimlerini açıklarken sahih akla diğerslerinden daha farklı bir önem, anlam ve değer verdiği görülmektedir. Çünkü ona göre bu akıl, insanın mutluluğa ve kurtuluşa ulaşmasında "akıl ile iman arasında dengeli bir ilişki"⁷⁰ kurulmasında rol oynayan yegâne yetimizdir. Dolayısıyla diğers akıl türleri epistemik açıdan (bilimsel ve matematiksel) bilgiyi oluşturan ve inşa eden bir "kaynak" durumunda iken, sahih akıl daha çok varoluşsal ve dini epistemolojide son derece önemli bir "değer" ifade etmektedir. Pascal'ın ortaya koyduğu şekliyle işleyişleri bakımından aklın türevleri arasında farklılık olması, tek bir bütüne bağlı olduğu halde değişik görevleri yerine getiren vücûdumuzun organlarına benzemektedir.

Pascal, bilimsel ve matematiksel akıl ile felsefi/doğal aklın dini ve ahlaki alanda herhangi bir yararı olduğunu asla kabul etmez. Çünkü ona göre, imanın objesi ile genel olarak aklın objesi birbirinden farklıdır. Dolayısıyla Pascal, "aklın kullanımını doğa alanı ve geometri ile sınırlandırıp ona bu sahalarda özel bir önem atfetmiş, doğaüstü alan söz konusu olduğunda da hem bilimsel akli hem de geometrik akli"⁷¹ faydalı bulmamıştır. Doğal akla ise epistemolojik açıdan hiçbir önem ve değer atfetmemiş, ona son derece verimsiz ve gereksiz bir akıl olarak bakmıştır. Ayrıca, Pascal, metafizik akla şiddetle karşı çıkarken, bir yandan aklın matematiksel ve bilimsel alanda önemli bir işleve sahip olduğuna, diğers yandan da sahih aklın inancın oluşumuna ve algılanmasına -kalp kadar olmasa da- katkı sağladığına işaret etmektedir. Başka bir deyişle, vahyin/ilahi hakikatin kavranmasında, anlaşılması ve yorumlanmasında, sınırlı da olsa sadece sahih akıl veya aklın bu versiyonu bir işlev görmektedir. Dolayısıyla, eğer yanlış anlamadıysak, kalp veya imanla ilişkiye geçen sahih akıldır, diğersleri değil.

Bu mesele doğal olarak bizi felsefe tarihinde "fideizm" (imancılık) olarak bilinen, akıl-iman ilişkisini farklı seviyelerde irdeleyen, dolayısıyla dini epistemolojide *radikal fideizm*, *skeptik fideizm*, *Wittgensteinci fideizm* ve *ılımlı fideizm* gibi

⁷⁰ Özcan, *a.g.m.*, s. 168.

⁷¹ Tüzel, *a.g.e.*, s. 86.

farklı versiyonları bulunan anlayışlara, özellikle son anlayışa götürmektedir.⁷² Felsefe tarihinde ılımlı fideizmin en önemli temsilcilerinden ve savunucularından birisi büyük Hıristiyan düşünürü Augustinus, diğeri de daha önce bir nedenle atıfta bulunduğumuz gibi Pascal olarak kabul edilmektedir. Çok kısa bir şekilde tanımlamak gerekirse, *ılımlı fideizm*, akla ve aklın önemine yer vermekle birlikte, imana çok daha yakın durmakta, dini hakikatlerin anlaşılmasının ve açıklanmasının daha çok imanla mümkün olacağını öne sürmektedir.⁷³ Pascal açısından bakıldığında dini epistemolojide fideizm, aklın işlevselliğini yadsımak veya ona karşı irrasyonel bir tavır takınmak yerine, akli imanın hizmetine vererek, tabiri caizse akıl-iman düzleminde imanı ilk sıraya, akli da ikinci sıraya yerleştirmektedir. Pascal'ın ifadeleriyle söylersek, "her şeyi aklın eline bırakmaya kalkarsak, dinimizin gizemli ve olağanüstü hiçbir tarafı da kalmayacaktır. Öte yandan, aklın prensiplerini ihlal etmeye kalkışırsak, o zaman da dinimiz saçma ve gülünç olacaktır."⁷⁴ Bu bilgiler ışığında konuşacak olursak, sahih aklın yanında, Pascal'ın bilgi kaynaklarının başında kalp, dolayısıyla iman gelmektedir. Hatta dini epistemolojide bu ikincisi, birincisine nispetle çok daha önemli ve önceliklidir. Dolayısıyla Pascal fideizmi, "imanın makul gerekçelerinin olması gerektiğini kabul etmekle birlikte, dinin istediği imanın, bu gerekçelerin sınırını ve gücünü aşan bir sarsılmaz kabul ve teslimiyet olduğunu savunan imancılık anlayışı"dır.⁷⁵

SONUÇ

Buraya kadar üzerinde durulan konuyu sonuçlandırarsak, özlü olarak şunları söyleyebiliriz:

I- Akıl deyince, Pascal, bir bütün olarak bundan epistemolojik açıdan, farklı açılımları, değişik işleyiş biçimleri ve farklı fonksiyonlarıyla iş gören ve bilgi üreten, soyutlamalarda bulunan bir yetiyi, zihinsel işleyişi anlamaktadır. Buna göre, aslında sahih akıl, matematiksel akıl, sezgisel akıl ve bilimsel akıl, bir taraftan bütünsel bir akla işaret etmekte, diğeri taraftan da aklın epistemolojik bağlamda değişik bilgi üretme formlarını ifade etmektedir.

II- Bilimsel ve matematiksel alanda bize en doğru ve güvenilir bilgiyi, en iyi yöntemi veren matematiksel akıl ile bilimsel ve sezgisel akıldır. Ancak bunlar,

⁷² Bu anlayışlar hakkında geniş bilgi için bkz. Özcan, *a.g.m.*, s. 165-171.; Katı imancılık veya radikal fideizme, dolayısıyla bu anlayışın öncülerinden birisi olan Kierkegaard'a göre, dinsel hakikatlerin kabul edilmesi tamamen imani bir meseledir, bu noktada aklın hiçbir rolü ve etkinliği yoktur. Bkz. Sören Kierkegaard, "Faith as Passionate Commitment", *The Rationality of Belief in God*, ed. George I; Mavrodes, Prentice Hall Inc., Englewood Cliffs, New Jersey 1970, içinde, s. 190.; Bolay, *a.g.e.*, s. 191; Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Ekin Yay., Ankara 1997, s. 283.; Geniş bilgi için bkz. Tüzer, *a.g.e.*, s. 13-35.

⁷³ Bkz. Cevizci, *a.g.e.*, s. 283-284.; Frank Thilly, *Felsefe Tarihi*, çev. İbrahim Şener, Sistem Yay., İstanbul 1995, I, s. 336.; İlimli fideizm hakkında geniş bilgi için bkz. Recep Alpyağılı, *Din Felsefesi Yapmak*, Anka Yay., İstanbul 2002, s. 18 vd.

⁷⁴ *Düşünceler*, s. 76.; Ayrıca bkz. Tüzel, *a.g.e.*, s. 27-35.

⁷⁵ Cafer Sadık Yaran, *Tanrı İnançının Akıllılığı*, Etüt Yay., Samsun 2000, s. 35. Ayrıca, ılımlı fideizm hakkında geniş bilgi için bkz. Özcan, *a.g.m.*, s. 168-170.

sınırlı olmaları nedeniyle kendi bağlamlarında veya faaliyet alanları içinde geçerli ve sağlam bir işleve sahip olabilirler. Bunun dışında ve ötesinde, yani metafiziksel alanda herhangi bir etkinlikleri yoktur.

III- Doğal akıl, Pascal'ın verimsiz olduğunu düşündüğü, hiçbir şekilde güvenmediği, sürekli eleştiriye tabi tuttuğu, filozofların, özellikle Descartes'in her konuda rehber edindiği ve tâbî olduğu akıldır. Bu akıl, insanı doğru ve sağlam bilgiye, hakikate ve mutluluğa götürebilecek bir yapıya ve donanıma sahip olmadığı, *hangi anlamda olursa olsun işe yaramadığı* için Pascal, ona hiçbir şekilde itimat etmez. Dolayısıyla doğal akıl/felsefi akıl, insanı mutlu edebilecek bir bilgi veya epistemolojiyi ortaya koyması imkansızdır.

IV- Sahih akıl, Pascal'ın özellikle dini epistemolojisinde ve düşünce sisteminde -kalp/iman kadar olmasa da- belli ölçüde bir önem taşımaktadır. Bu akıl da daha çok gündelik bilgi, daha da önemlisi ilahi bilgi konusunda hayatımıza katkı sağlamakta, imanın kavranmasına imkân vermekte, bu şekilde kalbe ve kalbi bilgilere destek olmaktadır.

V- Son olarak, bütün bunların sonucunda belki de burada sorulması gereken can alıcı soru, Pascal'ın bilgi sisteminin temel dayanaklarından birisi olan aklın ve onun ortaya koyduğu bilginin, modern dünya ve gelecek için ne ifade ettiğidir. Genel olarak aklın (ne tür bilgi olursa olsun) bilginin ortaya çıkarılmasındaki rolü ve etkisi büyüktür. Buna rağmen, Pascal'ın, aklın sınırlılığına işaret etmesi, ona sert eleştiriler yöneltmesi, onun mutlaklaştırılmasına şiddetle karşı çıkması, salt/teorik aklın insanı bilgiye ve mutluluğa götüremeyeceğini vurgulaması, kalbi bilgiyi öne çıkarması, ama akla da gereken önemi ve değeri vermeye çalışması, aklın mutlaklaştırılmaya çalışıldığı 17. yüzyıl ve çağımız açısından kayda değer ve düşündürücü bir yaklaşım olsa gerektir. Bu yaklaşım, bilgide bütünlüğü yakalamak, gerçekliğin veya hakikatin farklı boyutlarını ve yönlerini görmek, ona bir bütün olarak bakabilmek, böylece daha zengin ve çoğulcu bir dünya/gelecek inşa etmek için zorunlu görünmektedir.

KAYNAKÇA

Albayrak, Mevlüt, "Descartes, Felsefesi ve Etkileri", *S. D. Ü. İ. F. D.*, Sayı: 1, Isparta 1994.

Altıntaş, Ramazan, *İslam Düşüncesinde İşlevsel Akıl*, Pınar Yay., İstanbul 2003.

Augustinus, Saint, *İtiraflar*, çev. Dominik Pamir, Kaknüs Yay., İstanbul 1999.

Alpyağıl, Recep, *Din Felsefesi Yapmak*, Anka Yay., İstanbul 2002.

Aydın, Mehmet S., "Değişim Sürecinde; İnanç ve Bilim İlişkisi", *İslami Araştırmalar*, Sayı: 1-2, c. 11, 1998.

-----, "İbn Sina'nın Mutluluk Anlayışı", *İbn Sina: Ölümünün Bininci Yılı Armağanı* içinde, Ankara 1984.

Barbour, Ian G., *Bilim ve Din: Çatışma-Ayrışma-Uzlaşma*, çev. Nebi Mehdi-Mübariz Camal, İnsan Yay., İstanbul 2004.

Barker, Stephen F., *Matematik Felsefesi*, çev. Yücel Dursun, İmge Kitabevi, Ankara 2003.

Bolay, Süleyman H., *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Akçağ Yay., Ankara 1996.

Carrel, Alexis, *İnsan Denen Meçhul*, çev. Refik Özdek, Yağmur Yay., İstanbul 1990.

Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Ekin Yay., Ankara 1997.

Descartes, Rene, *Ahlak Üzerine Mektuplar*, M. E. B. Yay., çev. Mehmet Karasan, İstanbul 1989.

-----, *İlk Felsefe Üzerine Metafizik Düşünceler*, çev. Mehmet Karasan, M. E. Basımevi, İstanbul 1967.

-----, *Felsefenin İlkeleri*, çev. Mesut Akın, İstanbul 1995.

Eflatun, *Phaidon*, çev. Suut K. Yetkin-Hamdi R. Atademir, M. E. B. Yay., İstanbul 1997.

Einstein, Albert, *İzafiyet Teorisi*, çev. Gülen Aktaş, Say Yay., İstanbul 1998.

Gilson, Etinne, *Tanrı ve Felsefe*, çev. Mehmet S. Aydın, Birleşik yay., İstanbul 1999.

Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1990.

Kant, Immanuel, *Critique of Prue Reason*, trans. Norman Kemp Smith, Macmillan, London 1990.

Kapra, Fritjof, *Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası*, çev. Mustafa Armağan, İnsan Yay., İstanbul 1992.

Keklik, Nihat, *Filozofların Özellikleri*, Köprü Yay., İstanbul 2001.

Kierkegaard, Sören, "Faith as Passionate Commitment", *The Rationality of Belief in God*, ed. George I. Mavrodes, Prentice Hall Inc., Englewood Cliffs, New Jersey 1970.

Küng, Hans, *Does God Exist?*, translated by Edward Quinn, New York 1980.

Kocabaş, Şakir, *İfadelerin Gramatik Ayırımı*, Küre Yay., İstanbul 2002.

Heisenberg, Werner, *Fizik ve Felsefe*, çev. Necibe Çakıroğlu, İ. T. Ü. Matbaası, İstanbul 1972.

Nietzsche, Friedrich, *Putların Alacakaranlığında*, çev. Yusuf Kaplan, Külliyyat Yay., İstanbul 2008.

Özcan, Hanifi, *Mâturîdî'de Bilgi Problemi*, M. Ü. İ. F. V. Yay., İstanbul 1993.

-----, "Birbirine Zıt İki Epistemolojik Yaklaşım: Temelcilik ve İmancılık", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Necati Öner Armağanı (içinde), C: XL, Ankara 1999.

Pascal, Blaise, *Great Shorter Works of Pascal*, translated with an introduction, by Emile Cailliet and J. Blankenagel, Greenwood Pres, U. S. A., 1974.

-----, *Düşünceler*, çev. Metin Karabaşoğlu, Kaknüs Yay., İstanbul 2003.

-----, *The Provincial Letters*,

<http://oregonstate.edu/instruct/phl302/texts/pascal/letters-c.html#LETTER%20XIV> (24. 05. 2008).

Poincare, H., *Bilimin Değeri*, çev. Fethi Yücel, İstanbul 1989.

Planck, Max, *Modern Doğa Anlayışı ve Kuantum Teorisine Giriş*, çev. Yılmaz Öner, Spartaküs Yay., İstanbul 1996.

Sayar, Kemal, "Marifet İltifata Tabidir", <http://www.kemalsayar.com/alternatifler/alternatif9.asp>, (08. 06. 2008)

Taylor, A. E., "Tabiattan Tanrıya", çev. Mehmet S. Aydın, *Alemden Allah'a*, Ufuk Kitapları, İstanbul 2000.

Turgut, İhsan, *Felsefenin Temel Sorunları*, Akademi Kitabevi, İzmir 1998.

Tüzer, Abdullatif, *Bir Varoluşunun İman Savunusu*, İz Yay., İstanbul 2006.

Thilly, Frank, *Felsefe Tarihi*, çev. İbrahim Şener, Sistem Yay., İstanbul 1995.

Ülger, Ali, "Matematiğin Kısa Tarihi", *Üniversite ve Toplum Dergisi*, Sayı: 1, C.5, Ocak 2005.

Weischedel, Wilhelm, *Felsefenin Arka Merdiveni*, Çev. Sedat Umran, İz Yay., İstanbul 1997.

Williams, Bernard, "Tertullian's Paradoxs", *New Essays in Philosophical Theology*, ed. Antony Flew and Alasdair MacIntyre, SCM Pres, London 1958.

Yaran, Cafer Sadık, "İslamileşme ve Uyuşma", *Din ve Bilim*, Sidre Yayınları, Samsun 1997.

-----, *Tanrı İnancının Akliliği*, Etüt Yay., Samsun 2000.

Yaren, M. Tahir, "Sezgi", *Felsefe Dünyası*, 2003/1, Sayı: 37.